

HÂRİCÎ LERİN “EL-EMRU Bİ’L-MA’RÛF VE’N-NEHYU ANİ’L-MÛNKER” ANLAYIŞI

Sayın DALKIRAN*

Özet: “El-Emru bi’l-ma’rûf ve’n-nehyu ani’l-münker / iyiliği emretmek kötülükten sakındırmak” prensibi İslam’da büyük bir öneme sahiptir. Bu bir görevdir ve her müslümanın yapması gereken bir emirdir. Ancak ilk dönemden günümüze kadar bu emrin yerine getirilmesi konusunda Müslümanların genellikle üzerinde birleştikleri bir husus vardır. O da, fiili müdahale devletin, dille uyarı alimlerin ve kalbe buğz şekli de sıradan diğer Müslümanlarıdır. Bu konuda her önüne gelenin iyilikle emrediyorum, kötülükten sakındırıyorum diyerek müdahaleye kalkışması fitneye sebebiyet verir. Ancak Hâriciler, tek ve asıl Müslüman kendilerini saydıkları ve diğer Müslümanları müşrik veya kafir kabul ettiklerinden dolayı onları kendileri gibi düşünmeye ve fiili müdahalede bulunmaya zorlamışlar ve katılmayanları ise öldürmüşlerdir. Dolayısıyla, tarihte İslam adına çıkan fakat, İslam’ın ruhuyla asla bağdaşmayan bir yapı sergilemişlerdir. İslam’ın terörle hiç ilgisinin olmadığı halde, İslam ülkelerinde adeta terör havası estirmişlerdir. Günümüzde de zaman zaman benzeri oluşumlar gözlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Havâric, Hâriciler, Ezârika, İbâdiye, Ezrakiyye, Necdiyye, Sufriyye, Selefiyye, Mu’tezile, Hz. Ali, Muâviye, Sıffin, Terörizm.

I. Giriş

Hâricilik, İslam Mezhepleri Tarihinde ortaya çıkan ilk fırkadır. Her ne kadar tarihi arka planı ile birlikte, değişik faktörler onun doğuşuna ve ana bünyeden kopuşuna zemin hazırlamış ise de, bir fırka olarak zuhuru Sıffin savaşı sonrasında olmuştur. Bu çalışmamızda onun doğuşu ile ilgili farklı yaklaşımlar üzerinde durmayacağız. Zira bu konuda İslam Mezhepleri Tarihi kaynaklarında yeterince bilgi mevcuttur. Biz öncelikli olarak “el-emru bi’l-ma’rûf ve’n-nehyu ani’l-münker / iyiliği emredip kötülükten sakındırma” prensibinden çok kısa olarak bahsedip, sonra da Hâricilerin söz konusu prensiple alakalı düşünceleri ile, tatbikat şekillerinden söz edeceğiz.

Şurası bilinmektedir ki, günümüzde İbâdiye kolu hariç Hâriciliğin yaşayan bir kolu bulunmamaktadır. Ancak, Hâricilerin düşünce tarzları ve davranış modelleri, farklı isimler altında veya en azından şahıs bazında devam etmektedir. İslam dünyasında zaman zaman Hâricilerin sadece düşünce olarak değil, eylem olarak da takipçisi bir kısım yapılanmalar bulunmaktadır. Dolayısıyla, günümüzdeki bir takım örgütlerin tarihteki örneklerini göstermek bakımından böylesi bir çalışma büyük bir öneme sahip bulunmaktadır. Bunları

* Doç.Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Mezhepleri Tarihi A.B.D.

söylerken Hâriciliğin söz konusu yönlerinin hiç ele alınmadığını söylemek istemiyoruz. Zira, Hâricilikle alakalı pek çok çalışmalar yapılmıştır.

Mezhepler tarihi açısından mesele ele alındığında öncelikle ilgili fırkanın kendi kaynak eserlerine müracaat etmek gerekmektedir. Fakat Mezhepler Tarihi araştırmacıları bilirler ki, Hâriciliğin İbâdiye koluna ait bir kısım kaynak eserler hariç, kendileri tarafından kaleme alınmış eserler farklı nedenlerle günümüze kadar ulaşmamıştır. Kaldı ki, bir kısım İbâdîler İbâdiye'nin Havâric'in bir kolu olarak görülmesini doğru bulmazlar¹. Dolayısıyla, Hâricilerle ilgili verilen bilgiler genellikle farklı fırka mensuplarının yazmış oldukları kaynak eserlere dayanmaktadır. Bizim burada verecek olduğumuz bilgiler ise, klasik İslam Mezhepleri Tarihi eserleri ile, İslam Tarihi temel kaynaklarının karşılaştırılması ve bir kısım çağdaş çalışmalarla desteklenmesi sonucu oluşturulmuştur.

Şu hususa da işaret etmemiz yerinde olacaktır: Hâricilerin bütün gruplarını aynı kategoride değerlendirmek mümkün değildir. Örneğin, ilk Hâriciler olan el-Muhakkimetü'l-Ûlâ ile, onlardan kopan Ezârîka son derece sert davranışlar sergilerken, diğerleri onlara göre biraz daha yumuşaktırlar. İbâdiye ise en mutedili olup, bu yüzdendir ki, günümüze kadar ulaşmayı başaramıştır. Verecek olduğumuz örnekler, genellikle en sert ve acımasız kollarına aittir.

II. El-Emru Bi'l-Ma'ruf Ve'n-Nehyu Ani'l-Münker Prensibi

“El-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker” İslam'ın her bir müslümana yüklediği bir görevdir. Müslümanlar bu emir gereği, iyiliği tavsiye edecek, kötülüklerden ise sakındıracaktır. Bu genel bir görev olmasına karşın, Hâricîlerin ve Hâricîlerden etkilenen bir kısım fırka ve cereyanların bu prensibi uygulayış tarzları çok farklıdır. Öncelikle “iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak” anlamına gelen bu prensiple ilgili İslam Mezheplerinin farklı telakkileri ile, bu prensip içinde yer alan “ma'rûf” ve “münker” kelimelerinin hangi manalarda kullanıldıklarına bakalım.

Arapça'da “bilmek, tanımak, düşünerek kavramak” anlamındaki irfan kökünden gelen ma'rûf, sözlükte “bilinen, tanınan, benimsenen şey” manasına gelir. “Bir şeyi bilmemek, bir şey zor ve sıkıntılı olmak” gibi anlamlar taşıyan “nükr” kökünden gelen münker ise; “tasvip edilmeyen, yadırganan, sıkıntı duyulan şey” demektir². İslam öncesinde bir eylemin ma'rûf ve münker sayılmasının temel ölçüsü, bu eylemin kabile geleneklerine uygun düşüp

¹ Sabri Hizmetli, “İbâdilikte Azzâbe”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt XXIX, yıl 1987, s. 285.

² Ebu'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, ed-Dâru'l-Misriyye ts., XI, 144-145; Mustafa Çağrı, “Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 138.

düşmeme keyfiyeti idi. Gelenek ve göreneklerin dini ölçülerle uyuşması şartıyla, bu ilişki İslam sonrasında da devam ettirilmiştir³. İslam'la birlikte her iki kelimenin de, kapsamında bir genişleme görülmektedir. Örneğin İbn Manzur, ma'rûfu; "Ma'rûf münkerin zıddı olup insanın faydalı bulunduğu, hoşlandığı, memnun olduğu şeydir."⁴ şeklinde tanımlarken, Râgıb el-İsfahânî, "Ma'rûf, akıl ve şeriatın iyi olarak nitelendirdiği fiilleri ifade eden isimdir; münker de yine aklın ve şeriatın benimsemediği, yadırgadığı şeydir."⁵ diyerek kapsamını biraz daha genişletmiştir.

Ma'rûf ve münkerin tesbiti konusunda, zamanla farklı anlayışlar doğmuştur. Örneğin, Mu'tezile bilginlerinin çoğunluğuna göre, aklın iyi gördüğü fiiller ma'rûf, kötü saydıkları da münker kabul edilmiştir⁶. Eşarfler ise, akıl yerine nakli esas almışlar ve genellikle ma'rûfu "şeriatın iyi saydığı söz ve fiil", münkeri de "şeriatın vukuunu sakıncalı gördüğü şey" diye tanımlamışlardır⁷.

Kur'ân'da bu iki kelime genellikle kalıp halinde kullanılmaktadır. İlgili âyetlerden birinde şöyle denilmektedir: "Siz, insanlar için ortaya çıkarılan, iyiliği emreden, kötülükten alıkoyan, Allah'a inanan hayırlı bir ümmetsiniz."⁸ Ancak Kur'ân'da bu kavramların kapsamı tam anlamıyla tesbit edilmemiştir. Bu durum, söz konusu terimlerin çok daha geniş anlamlara gelebileceğini göstermektedir⁹. Hz. Peygamber ise, hadisinde konumuzla alakalı şöyle demektedir: "Sizden bir kötülüğü gören, onu eliyle düzeltsin, gücü yetmezse

³ Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberi, *Câmiü'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Bulak: Matbaatü'l-Kübra, 1328, Bulak, VIII, 163.

⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 144-145.

⁵ Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *Mu'cemu Müfredâti Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Nedim Mar'aşlı, Beyrut: Dârü'l-Fikr ts., "arf", "nkr" maddeleri. Ayrıca bkz. Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali Cürçani, *et-Ta'rifât*, Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983, "ma'rûf", "münker" maddeleri.

⁶ Mutezile'nin beş esasından biri söz konusu ettiğimiz iyiliği emir, kötülükten nehiydir. Bkz. Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed Kâdî Abdulcabbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, tlk. Ahmed Ebu Haşim, Kahire: Mektebetu Vehbe, 1988, s. 741 vd.. Mutezilenin bu prensibi ele alışıyla ilgili ayrıca bkz. Kemal Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara 1967, s. 67-80; M. Şirin Çıkar, *Mu'tezile İnanç Sisteminde el-Emru bil-Maruf ven-Nehyu ani'l Münker Prensibi*, Danışman: Nadim Macit, Yüksek Lisans Tezi, Van.

⁷ Ebu Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, Kahire: Müessesetü'l-Halebi, 1967, II, 414; Râgıb el-İsfahânî, *et-Ta'rifât*, "ma'rûf", "münker" maddeleri.

⁸ Âl-i İmran (3), 110.

⁹ Kâdî Abdulcabbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 741.

diliyle düzeltsin, buna da gücü yetmezse kalbi ile buğzetsin, ama bu imanın en zayıfıdır.¹⁰”

İslam fikir hayatında “el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker” prensibinin hükmü ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Hâricîler ile bir kısım İmâmîyye mensubu bilginler dışında; İslam âlimleri iyiliği emredip kötülükten sakındırmanın farz-ı kifâye olduğunda ittifak etmişlerdir¹¹.

İslam âlimlerine göre, özellikle ictihad alanına giren konularda emir ve nehyi yetkili kimselerce yapılmalıdır. Zemahşerî, ilgili âyeti açıklarken bu görevi ancak emir ve nehyin metotları hakkında bilgi sahibi olanların yerine getirebileceğini, aksi halde iyiliğin kötülük veya kötülüğün iyilik zannedilmesi gibi hatalara düşülebileceğini hatırlatır¹². Ehl-i Sünnet âlimlerinin görüşleri de genellikle bu yöndedir¹³. Ancak göreceğimiz ki, bu prensipleri yerine getirmekte her bir Hâricî kendisini yetkili kabul etmiş ve sonuçta anarşizme sebebiyet vermiştir.

“El-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker” prensibinin yerine getirilmesi esnasında kullanılacak metotla ilgili de çok değişik görüşler bulunmaktadır. Bu konuda Ehl-i Sünnet âlimleri çoğunlukla zor kullanmanın caiz olmadığı noktasında ittifak etmektedirler. Ancak tatbikatlarından örnekler sunacak olduğumuz Hâricîlere göre, kesinlikle kötülüğe sapan herkese karşı silahlı mücadele gereklidir. En ilımlı Hâricîler olan İbâdîlere göre ise, halka karşı silah kullanılamaz. Ancak zalim olan devlet başkanları, silahlı ya da silahsız olarak idareden uzaklaştırılırlar¹⁴. Hâricîler, isyan hareketlerini de bu temel anlayışlarına dayandırmışlardır.

Hasan el-Basrî, “el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker”i daha çok ahlaki bir prensip olarak değerlendirdiğinden, silahlı isyan fikrini reddetmiştir. Ancak o, halife ve diğer yöneticilerin haksız uygulamalarını ise ağır bir dille eleştirmiştir. Ebû Hanife de; “el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker” adına, İslam ümmetinin başında bulunan ve ümmetin birliğini temsil eden devlet başkanına karşı isyan ederek, silahlı mücadeleye girişen ve böylece

¹⁰ *Müslim*, İman 78; *Ebû Dâvud*, Salât 232.

¹¹ Mesud b. Ömer b. Abdillâh Sadedin et-Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, tah. Abdurrahman Umeyra, Beyrut 1409/1989, V, 174-175; Çağrı, “Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker”, *DİA*, XI, 139.

¹² Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşaf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucuhi't-Te'vil*, Beyrut: Darü'l-Ma'rife, ts., I, 452.

¹³ Örnek olarak bkz. Gazzâlî, *İhya*, II, 409; Ebu Abdullâh Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990/1411, VIII, 164.

¹⁴ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eşarî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, tah. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1416/1995, I, 204.

cemaatin birliğini tehlikeye sokanların, “ıslah ettiklerinden ziyade ifsat ettiklerini” belirtmiş, bu sebeple Hâricileri şiddetle tenkit etmiştir¹⁵.

Ehl-i Sünnet âlimlerine göre, genellikle İslam ümmetini halife etrafında birleştirmek, sosyal barışı korumak, toplumun fitne ve fesat hareketlerine kapılarak parçalanmasını önlemek düşüncesiyle, siyasi otoriteye karşı silahlı mücadeleye girişilmesi doğru değildir¹⁶. Gazzâlî de *İhya*'sında benzeri görüşleri dillendirir¹⁷.

“Sizden kim bir kötülük görürse onu eliyle düzeltsin, buna gücü yetmezse diliyle düzeltsin, buna da gücü yetmezse kalbiyle buğz etsin. Bu ise imanın en zayıf derecesidir.¹⁸” hadisi gereği her Müslüman “el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker” prensibinin icabını yerine getirmekle yükümlüdür. Ancak, Ehl-i Sünnet dünyasında yukarıda ifade edildiği gibi farklı bir uygulama söz konusudur. Bu da, toplumda yeni haksızlıklara, fitne ve fesada yol açılmasını önlemek amacıyla, “el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker” faaliyetlerinde yaptırımli fiili müdahalelerin sadece resmi kurumlara bırakılmasıdır. Fertlerin ve sivil örgütlerin yetkileri ise eğitim, aydınlanma ve uyarma gibi barışçı teşebbüsler ve iyiliğe ortam hazırlamakla sınırlandırılmıştır¹⁹.

İmâmiyye Şîası, prensip olarak silahlı mücadeleyi kabul etmekle beraber gaybette bulunan imam ortaya çıkıncaya kadar bu görevin askıda bulunduğu görüşünde iken²⁰, Mu'tezile, Zeydiyye ve bir kısım Mürcie de Hâriciler gibi, zalimleri bertaraf etmek için mümkün olduğu takdirde güç kullanmanın gerekli olduğunu savunmuşlardır²¹.

Bu prensibin gerekliliği ile ilgili son olarak şunu ifade edelim: Bir yönüyle İslam'ın temel dinamiği olan bu prensibin, ihmal edilmesi, değerler sisteminin zayıflamasına, giderek kaosa yol açarak din ve devlet hayatında telafisi zor birtakım felaketlere neden olacaktır²². Gazzâlî de bu prensibin ihmal edilmesi durumunda peygamberlik müessesesinin anlamını yitireceğini, dinin

¹⁵ Numan b. Sâbit Ebû Hanife, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, (İmam Âzam'ın Beş Eseri İçinde), trc. Mustafa Öz, İstanbul, Marmara Üniv. İlâhiyat Fak. Vakfı Yay. 1981, s. 49. Ayrıca bkz. W. Montgomeri Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1981, s. 96-97.

¹⁶ Eşarî, *Makâlât*, II, 155; Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, V, 174.

¹⁷ Gazali, *İhya*, II, 179.

¹⁸ *Müslim*, İman 78; *Ebû Dâvud*, Salât 232.

¹⁹ Çağrıci, “Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker”, *DİA*, XI, 141. Krş. Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, V, 174.

²⁰ Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, V, 172.

²¹ Eşarî, *Makâlât*, I, 204.

²² Çağrıci, “Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker”, *DİA*, XI, 139.

ortadan kalkacağını, fesat ve anarşinin yayılacağını, ülkenin harap olacağını söyler²³.

Söz konusu prensiple alakalı bu kadar bilgi ile yetinerek, şimdi Hâricilerden ve onların bu prensini anlayış ve tatbik şekillerinden söz edelim.

III. Prensibin Harici Uygulaması

İslam tarihinde Havâric ismi, “İnsanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali’den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaattan çıkanlar” anlamında kullanılmıştır²⁴. İslam’ın ana bünyesinden ilk kopuş Hâricîlerle gerçekleşmiştir. Hâricî adıyla ilgili pek çok görüş öne sürüldüğü gibi, aynı zümreyle ilgili farklı adlandırmalar da yapılmıştır. Hâricîler, bu isimlerden bir kısmını kabullenirken, bir kısmını ise şiddetle reddetmektedir. Kendi benimsedikleri isimlerden bir kısmı şöyledir: el-Muhakkime, Harûriyye, Havâric, Şurât²⁵. Muhalifler tarafından verilen ve kendilerinin kabul etmediği isim ise, Mârîka’dır²⁶. Hâricîler, Sıffin savaşı sonrasında Hakem olayı²⁷ ile birlikte Hz. Ali’nin saflarında ayrılan bir grup olarak görülmekte ise de²⁸, şüphesiz bunun bir anda zuhur ettiğini kabul etmek de güçtür. Zira bu işin tarihi arka planı vardır ve Sıffin sonrasındaki Hakem olayı da bu işin adeta bahanesi olmuştur²⁹. İslam Mezhepleri Tarihinde Hâricîlikle ilgili tartışılan hususlardan biri, bu fırkanın ilk olarak dinî mi yoksa siyasî olarak mı doğduğu ile ilgilidir. Bu konudaki tartışmalar bir tarafa, kanaatimize göre, Hâricîlik siyasî bir hizip

²³ Gazzâlî, *İhya*, II, 391. Aynı görüşler için bkz. Ebü'l-Abbas Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *el-İstikâme*, thk. Muhammed Reşad Salim, Müessesetu Kurtuba, baskı yer ve yılı yok, II, 199, 211.

²⁴ Ethem Ruhi Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 169.

²⁵ İsimlerle ilgili bkz. Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm (İslâm'ın Doğuşu)*, trc. Ahmet Serdaroglu, Ankara 1976, s. 370.

²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut 1966, V, 279; Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdîrahman el-Malatî eş-Şâfîî, *et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*, nşr. Muhammed Zahid b. El-Hasan el-Kevserî, Beyrut 1388/1968, s. 50-51; Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Doktora Tezi, Ankara 1983, s. 53; Avni İlhan – Vehbi Ecer – Mustafa Öz, *İslam Mezhepleri Tarihi*, İzmir 1977, 28-29.

²⁷ Hakem olayı, Hz. Ali ve Muaviye arasında bir anlaşma yapılabilmesi için her iki tarafın birer hakem tayin etmeleri ve bunların taraflar adına karar vermekte yetkili kılınmasıdır. Hâricîlerin zuhurunda bu olayın büyük bir önemi bulunmaktadır. Konu, İslam Tarihi kaynaklarında detayları ile ele alınmaktadır. Örnek olması açısından bkz. Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Beyrut 1417/1996, III, 117 vd..

²⁸ Bkz. Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut ts., V, 64-66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 334 vd.; Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut ts., III, 32.

²⁹ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu*, s. 54-55.

olarak doğmuş ve hemen peşinden dini mahiyet kazanmıştır³⁰. Hâriciler, İslam düşüncesinde tepkisel din söyleminin ya da kabilevî zihniyetin tipik temsilcileridir³¹.

Biz burada, Hâricîlerin “el-emru bi’l-ma’rûf ve’n-nehyu ani’l-münker” prensibini anlayış şekillerinden ve uygulamalarından örnekler sunacağız. Bu itibarla Havâricin fırka olarak doğuşu ile³², kollara ayrılışından ve bu kollardan görüşlerinden detaylı olarak söz etmeyeceğiz. Sadece konumuzun daha iyi aydınlanması için zaman zaman ilk doğuşu esnasında ve ilerleyen zamanlarda söz konusu prensibe verdikleri önemi belirleyecek ve anlayış şekillerini ortaya koyacak olan bir takım ifadelerini nakledeceğiz. Hâricîlik hareketinin doğuşundaki en önemli etken, şüphesiz bedevî yaşamından yerleşik hayata geçen Arap toplumunun geçirdiği değişimdir³³.

Hâricîlerin en büyük motiflerinden biri “el-emru bi’l-ma’rûf ve’n-nehyu ani’l-münker” prensibi, diğeri ise “cihad” anlayışlarıdır³⁴. Hâricîlere göre, devletin en önemli vasfı adalet olduğundan imamın ilk işi, “el-emru bi’l-ma’rûf ve’n-nehyu ani’l-münker” prensibini uygulamaktır³⁵. Havâricin İbâdiye kolunda “Azzâbe” denilen bir meclis bulunmaktadır ki, bu meclisin görevi bu prensibin gereğini yerine getirmektir³⁶.

Hâricîlerin söz konusu prensibi uygulamaları, şüphesiz diğer İslam firkalarından çok farklıdır. Hâricîler bu konuda, son derece sert ve haşindirler, herhangi bir taviz veya müsamahaya tahammülleri yoktur. Zira, içinde buldukları kabileler arasında sürekli savaş ve kan davalarının hüküm sürmesi ve oldukça zor hayat şartları altında yaşamak zorunda kalmaları, bu insanları sert tabiatlı, haşin, savaşçı ve şiddet yanlısı yapmıştır³⁷. Onların bu tahammülsüzlüğü, fırkayı çok süratli bir şekilde alt kollara ayırmıştır. Zira

³⁰ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu*, s. 56-57.

³¹ Sönmez Kutlu, “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu”, *İslâmiyât*, cilt 4, sayı 4, Ankara 2001, s. 20.

³² Havâricin doğuşunu haber veren ve Hz. Peygamber’e nisbet edilen pek çok hadis bulunmaktadır. Ancak firkalarla ilgili rivayet edilen hadislere ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Zira mezhep taassubu içinde pek çok hadis uydurulmuştur. İlgili konuda değerlendirmeler için bkz. Sadık Cihan, *Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*, Samsun 1997, s. 129-132. Harici fırkası ile ilgili hadis örnekleri için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 290-306.

³³ Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul 1996, s. 60-62.

³⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, tah. Mustafa el-Halebî, Kahire 1969, I, 141; Nevin Abdülhâlık Mustafa, *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 2001, s. 249.

³⁵ Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 172.

³⁶ Azzabe ile ilgili geniş bilgi için bkz. Hizmetli, “İbadilikte Azzâbe”, s. 285-301.

³⁷ Kutlu, “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu”, s. 19.

onlar, dışarıya karşı gösterdikleri müsamahasızlığı, çok zaman kendi aralarında da tatbik etmişlerdir³⁸. Bu açıdan aradan çok kısa bir süre geçmeden 65/684 yılında el-Muhakkimetü'l-Ülâ³⁹ denilen ilk Hâricîlerden, kurucularının adlarına izafeten Ezrakîye⁴⁰, Necdiyye⁴¹, Sufriyye⁴² ve İbâdiye⁴³ olmak üzere dört ana fırka doğmuştur⁴⁴.

Havâric, bu dört önemli kolun dışında yirmi kadar da tali kola ayrılmıştır ki, çok farklı fikirler öne sürmüşlerdir⁴⁵. Bizim bu çalışmamızda, Hâricî kollarını ayrı ayrı ele almamız mümkün değildir. Ancak şu kadarını ifade edelim ki, Hâricî fırkalarının en şiddetlisi Ezârika iken, en mutedili İbâdiye'dir. Ezârika'nın üzerinde hassasiyetle durduğu fikir, Hz. Ali, Hz. Osman'ın yanı sıra Talha, Zübeyr, Aişe, Abdullah b. Abbas ve bunlara taraftar olan herkesin dinden çıkmış olduğuna inanmaktır⁴⁶. Hâricî olmayan Müslümanlar bir tarafa

³⁸ Ebû Mansur Abdulkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Fıkhar (el-Fark Beyne'l-Firak)*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara, T.D.V. Yay., 1991, s. 60; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 372-373.

³⁹ Geniş bilgi için bkz. Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1992, I, 107-110; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 55-60.

⁴⁰ Nâfi b. el-Ezrak'a tabi olanlardır. Bkz. Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-Lugati ve'l-Edeb ve'n-Nahvi ve't-Tasrif*, tah. Muhammed Ahmed ed-Dâli, Beyrut 1406/1986, III, 1103; Şehristânî, *el-Milel*, I, 111-116; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 60-62; Malatî, *et-Tenbih*, s. 51; Fahrüddin er-Râzî, *İ'tikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1402/1982, s. 46.

⁴¹ Necdet b. Âmir'e tabi olanlardır. Bkz. Müberred, *el-Kâmil*, III, 1102; Şehristânî, *el-Milel*, I, 116-120; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 63-65; Malatî, *et-Tenbih*, s.52; Râzî, *İ'tikâdât*, s. 47.

⁴² Ziyad b. el-Asfar'ın etrafında birleşenlerdir. Bkz. Şehristânî, *el-Milel*, I, 134; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 65-67.

⁴³ Abdullah b. İbâd el-Murrî et-Temîmî'ye uyan guruba verilen isimdir. Bkz. Şehristânî, *el-Milel*, I, 131-132; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 74-75; Malatî, *et-Tenbih*, s. 52; Râzî, *İ'tikâdât*, s. 51.

⁴⁴ Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, İstanbul 1983, s. 91. Harici kolları ile ilgili ayrıca bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, 1991; Eşarî, *Makâlât*, I, 168 vd.; Şehristânî, *el-Milel*, I, 106 vd.; Muhammed Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire ts., I, 80 vd.; İlhan –Ecer –Öz, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 33-38; Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 173-174; Ethem Ruhi Fığlalı, “Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”, *AÜİFD*, c. XXII, ss. 246-275.

⁴⁵ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 373. Haricilerin birleştikleri ve ayrıldıkları görüşleri için bkz. Şehristânî, *el-Milel*, I, 106-137; Yaşar Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, Ankara 1968, s. 87-101; İrfan Abdülhamid, *İslam'da İ'tikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, trc. M. Saim Yeprem, İstanbul 1994, s. 87-92; Ethem Ruhi Fığlalı, “Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”, *AÜİFD*, c. XXII, ss. 246-275.

⁴⁶ Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mesûdî, *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, Mısır 1384/1964, III, 145; Şehristânî, *el-Milel*, I, 113-115; Malatî, *et-Tenbih*, s. 47; Râzî, *İ'tikâdât*, s. 46.

kendilerine katılmayan Hâriciler de kafirdirler⁴⁷. Yine onlara göre, büyük günah işleyen herkes kafirdir. Muhaliflerin tamamının büyük günah işlediğini kabul ettiklerinden, onların ülkeleri “dâru’l-küfr” kabul edilmiştir⁴⁸. Büyük günahları işleyenleri kafir saydıkları gibi, küçük günahları işleyenleri de kafir ve müşrik kabul etmektedirler⁴⁹. Bir kısım Hâricilere göre, büyük günah işleyenler; kendilerinden ise kafir olmazlar, ancak kendi dışındaki Müslümanlardan ise, kafir olurlar⁵⁰. Hâricilerin büyük bir ekseriyeti, böylece iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak adına Müslümanların büyük çoğunluğunu küfürle itham etmektedirler. Ezârîka, muhaliflerinin müşrik olduklarını, dolayısıyla kendilerinden olmayan bütün Müslümanların kim olduklarına bakılmaksızın kadın ve çocukları da dahil hepsinin öldürülmesini yani isti’raz’ın ve onların kanları ile birlikte her şeylerinin kendilerine mübah kılındığını iddia etmektedir⁵¹.

Hâricîler, çölden ve Irak sınır boylarından gelen bedevî ve yarı-bedevî insanlardan oluşmaktaydı. Onlar, Kur’ân’ın İslam ümmetine bir görev olarak verdiği “iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama” yükümlülüğünün yerine getirilmesi üzerinde ısrar ederek, sadece Emevî idarecilerine hücum etmekle kalmadılar, ümmetin çoğunluğunu oluşturan ve her türlü alışkanlıktan uzak olan insanları da körü körüne boyun eğmekle suçlayıp karşılarına aldılar⁵².

Hakemlerin kabulü ile Hz. Ali’nin saflarından ayrılan Hâricîler, hattızatında tahkim işini Hz. Ali’ye başlangıçta zorla kabul ettirmişlerdi. Ancak sonradan bu düşüncelerinden farklı nedenlerden⁵³ dolayı pişman olmuşlar ve Hz. Ali’den de kararından dönmesini istemişlerdi. Hz. Ali’nin kararından dönmemesi üzerine Harûra’ya çekilmişler ve orada kendilerine, Şebes b. Rib’î et-Temîmî’yi askeri komutan, Abdullah b. el-Keva el-Yeşkurî’yi de namaz kıldırarak üzere imam seçmişlerdi. Böylece kendi idarelerini oluşturduktan sonra, işlerin şura yoluyla icra edileceğini, beyatın Allah’a olduğunu ve iyilikle emredilip kötülükten menedileceğini münâdilerle ilan etmişlerdi⁵⁴.

⁴⁷ Eşarî, *Makâlât*, I, 168, 170; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 60.

⁴⁸ Eşarî, *Makâlât*, I, 170.

⁴⁹ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm et-Tâhir, *el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâi ve’n-Nihal*, I-V, Beyrut 1395/1975, IV, 190; Malatî, *et-Tenbih*, s. 49-50.

⁵⁰ Havaricin bu ve benzeri görüşleri için bkz. İbn Hazm, *El-Fasl*, IV, 177-192; Bağdâdî, *el-Fark*, 1991, s. 64. Büyük günah işleyenlerin tekfiri ile alakalı Havaric’in görüşlerinin tenkidi için bkz. Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturidî, *Kitâbu’t-Tevhid*, nşr. Fethullah Huleyf, İstanbul 1979, s. 323 vd..

⁵¹ Müberred, *el-Kâmil*, III, 1031 vd.; Eşarî, *Makâlât*, I, 174; Kalhâtî, *el-Keşf*, s. 198 a; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 60; Fığlalı, *İbâdiye’nin Doğuşu*, s. 120; Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 173.

⁵² Fazlur Rahman, *İslâm*, İstanbul 1993, s. 236.

⁵³ Bu nedenlerle ilgili bkz. Fığlalı, *İbâdiye’nin Doğuşu*, s. 58.

⁵⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 280; İbn Haldun, *Tarihu İbn Haldun*, Beyrut 1391/1971, II, 176.

Görölmektedir ki, onların aldıkları ilk kararlar arasında “el-emru bi’l-ma’rûf ve’n-nehyu ani’l-münker” prensibinin icrası bulunmaktaydı.

Hz. Ali’nin saflarını terk ettikten sonra, kendilerine göre ayrı bir yönetim kuran bu insanlarla görüşme yapmak üzere Hz. Ali, öncelikle Abdullah b. Abbas’ı göndermiş⁵⁵, daha sonra da kendisi liderleri ile görüşmüştü⁵⁶. Onun konuşması sonrasında bir kısmı geri dönmüştü. Geride kalanlar ise, “çok secde etmekten dizleri deve dizleri gibi çatladığı” için, Zu’s-Sefinât denilen Abdullah b. Vehb er-Râsibî’nin evinde toplanarak durumu gözden geçirmişlerdi. Râsibî, amaçlarının iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak prensibini bu dünyaya yaymak olduğunu belirtmişti⁵⁷. Râsibî, 19 Şevval 37 / 30 Mart 658 tarihinde kendisine beyat edenlere okuduğu hutbede şunları söylemişti: “Allah, iyiliği emretmek ve kötülüğü yasaklamak, doğruyu söylemek ve yolunda savaşmak üzere bizden ahd ve misak almıştır...⁵⁸”

Hâricîler, devlete karşı eylemlerinde “lâ hükme illâ lillâh / hüküm yalnız Allah’ındır” ifadesini slogan olarak kullanırken⁵⁹; kişilere karşı eylemlerinde “el-emru bi’l-ma’rûf ve’n-nehyu ani’l-münker” prensibine dayanmışlardı. “Lâ hükme illâ lillâh” sloganını Hâriciler; “Allah’ın indirdikleriyle hükmetmeyenler, işte onlar kafirlerdir.⁶⁰” âyetine dayandırmışlardı⁶¹. İlk olarak Hakem Olayı’nda Hz. Ali’ye karşı kullandıkları bu slogan için, Hz. Ali, “Bu zulüm kastedilen hak bir sözdür.” şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştu⁶². Kaldı ki, Hâricilerin bir kısmı Hz. Ali’yi dinleme cesaretini de gösteremeyip, o konuşurken kulaklarını tıkıyorlardı. İbn Kesîr’in ifadesi ile dalalete düşmüş cahillerin, söz ve fiillerinde eşkıya olan bu grup mensuplarının⁶³ iyiliği emrederken ve kötülükten sakındırırken nasıl hareket edebilecekleri aşikardır.

⁵⁵ Müberred, *el-Kâmil*, III, 1079 vd.; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, III, 32.

⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 279-281; Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerim İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târik*, Beyrut 1385/1965, III, 327 vd.; Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşraf*, III, 128 vd..

⁵⁷ Taberi, *Tarihu’l-Ümem*, V, 74-75; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 328.

⁵⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 285-286; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 335; Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud ed-Dineverî, *el-Ahbâru’t-Tival*, nşr. Abdulmunim, Kahire 1960, s. 202-203; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, I, 149.

⁵⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 334; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 279.

⁶⁰ Mâide (5), 44.

⁶¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 286. İslam’ın hakimiyet konusunda anlayışı ile ilgili bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, *Din ve Lâiklik Üstüne Düşünceler*, Muğla 2001, s. 137-148. Ayrıca bkz. Malatî, *et-Tenbih*, s. 47.

⁶² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 282, 292; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 335; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, I, 149; İbn Haldun, *Tarihu İbn Haldun*, II, 178.

⁶³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 285-286.

Râsibî, Basra’da bulunan Hâricîlere yazdığı mektupta onların kendilerine katılmalarını, iyiliği emredip kötülükten menetmelerini istemişti⁶⁴. Râsibî’nin bu teklifine olumlu cevap veren Basra Hâricîleri, Nehrevan Köprüsünde toplanmış olan Kûfe Hâricîlerine katılmak üzere Basra’dan çıkıp, Nehrevan’a yaklaşmışlardı. Bu arada, içlerinde Abdullah b. Habbab b. Erett ile doğumu yaklaşmış bir derecede gebe bulunan karısı veya cariyesi olan, bir topluluğa rastladılar. Abdullah b. Habbab’ın⁶⁵ boynunda bir Kur’ân asılı idi.

Hâricîler, Abdullah’a kim olduğunu sordular; ona, kendisini güvende hissetmesi gerektiğini söylediler ve sorularını doğru cevaplamasını istediler. İlk olarak, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkındaki görüşlerini sordular. Habbab, onları hayırla andı. Hz. Osman’ı sorduklarında ise, onun başlangıçta da sonrasında da haklı olduğunu ifade etti. Hz. Ali ile ilgili sorularına ise, “O, Allah’ı sizden daha iyi bilir ve dindeki ittikası sizden ziyadedir, görüşü de sizden daha açıktır.” cevabını verdi. Hâricîler İbn Habbab’ın verdiği bu cevaplardan memnun olmadılar ve kızarak şöyle dediler: “Sen havaya uyuyor ve kişileri işleri ile değil, adları ile tanıyorsun. Allah’a yemin ederiz ki, seni görülmedik bir şekilde öldüreceğiz.”

Bundan sonra, Abdullah’ı hamile olan eşi ile birlikte alıp, kollarını arkasına bağladılar ve yolda bir hurmalığa vardılar. Abdullah bunlara; “Ben Ehl-i İslam’ım, öldürülmemi gerektirecek bir harekette bulunmadım. Ayrıca size ilk rastladığımda bana emniyette olduğumu söylediniz” dedi. Ancak onlar, “Senin boynunda asılı olan Kitab, bize senin öldürülmeni emrediyor” diyerek, İslamiyet’e büyük hizmetler etmiş, birçok gazalarda bulunmuş bu önemli zatı yere yatırıp koyun keser gibi kestiler; karısının da hiçbir suçu yokken onun feryat ve yalvarmalarına bakmadan karnını yararak şehid ettiler. Ayrıca bu kafilede bulunan diğer dört kadını da kestiler⁶⁶.

Haber Hz. Ali’ye ulaşınca, olayı soruşturmak üzere el-Hâris b. Mürre’yi görevlendirdi. Hâris, oraya varır varmaz, Hâricîler tarafından sorgusuz sualsiz

⁶⁴ Taberi, *Tarihu’l-Ümem*, V, 72-73; Dineverî, *el-Ahbâru’t-Tivâl*, s. 204.

⁶⁵ Abdullah b. Habbab b. el-Erett, Hz. Peygamber’i görmüş ve ondan babası yoluyla rivayette bulunmuştur. Bkz. İzzüddin Ebu’l-Hasa b. Ali b. Muhammed b. Abdilkerim el-Cezerî İbnü’l-Esîr, *Usdu’l-Gâbe fî-Ma’rifeti’s-Sahâbe*, Mısır 1280, III, 150.

⁶⁶ Bu konuda yapılan rivayetlerde küçük bir kısım farklılıklar bulunmaktadır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 288; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 341; Müberred, *el-Kâmil*, III, 1134-1135; Abdulkahir Bağdadi, *el-Fark*, trc. E. Ruhi Fığlalı, s. 56-57; Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endülüsî İbn Abd Rabbihi (328/939), *el-İkdu’l-Ferîd*, Kahire 1948, II, 390-391; Mesûdî, *Mürûcu’z-Zeheb*, II, 404; Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed’ ve’t-Târîh*, Paris 1899/1916, V, 224; Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, III, 141; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, III, 32; İbn Haldun, *Tarihu İbn Haldun*, II, 180; Ahmed Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya*, İstanbul 1331, II, 116 vd.; Neşet Çağatay - İbrahim Agah Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1976, s. 23-24; Fığlalı, *İbâdiye’nin Doğuşu*, s. 67.

öldürüldü. Bunun üzerine, Hz. Ali'nin yanındakiler dehşete kapılarak, Muâviye'nin üzerine gitmeden, öncelikle Hâricilerin işinin bitirilmesi gerektiğini söylediler. Zira onlar, Şam'a gittiklerinde geride kalan ailelerine ve mallarına Hâricilerin zarar vereceklerinden korkuyorlardı⁶⁷.

Şüphesiz ki, bedevî zihniyeti ile hareket eden, İslam'ın ruhundan habersiz, Kur'ân ve Sünnet hakkında bilgileri son derece yetersiz olan Hâricîler; bu katliamı, gaye edindikleri "iyiliği emredip kötülüğü yasaklamak" adına yapmışlardı. Ancak bu prensibi yerine getirirken büyük bir fitne hareketinin içinde olduklarının da farkında değillerdi. Zira, İslam dünyasında tam bir terör havası estirmekte idiler. Hâricilerin ileri derecedeki taassubu, aşırı hükümleri ve şiddet hareketleri ile derhal kendini gösterdi. Ali'nin hilafet üzerindeki iddialarının hükümsüz olduğunu ilan ettikleri gibi, Osman'ın hareketini de takbih eyleyerek, katlinden dolayı intikam almak fikrini de külliyyen reddettiler. Hatta daha da ileri giderek, Osman ile beraber Ali'yi inkardan kaçanlar ile kendi fikirlerini kabul etmeyenlerin dinden çıktıklarını ve bunların öldürülmeleri gerektiğini ilan ettiler. Hemen sonra, kadınlar da dahil, bir çok kimseleri öldürdüler⁶⁸.

Hâricîler, "El-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker" prensibini uygulamak adına cehaletlerinin eseri olarak sürekli tenakuza düşmekte idiler. Onların en büyük tenakuzları kendileri gibi düşünmeyen dindaşlarına son derece sert ve katı davranmalarına mukabil; ehl-i kitaba zimmet-i nebeviyeyi muhafaza düşüncesi ile ilişmemeleridir. Bu ters uygulamalarına ilişkin İslam Tarihinden bir kısım örnekler sunalım.

Mu'tezilenin önde gelen isimlerinden biri olan Vâsıl b. Ata, arkadaşları ile çıktığı bir yolculukta Hâricîlerden bir gurubun kendilerine doğru geldiğini gördü. Arkadaşları bu durumdan çok korktular. Vâsıl, arkadaşlarından kendisini Hâricîlerle yalnız bırakmalarını istedi ve bir çaresini bulup kurtulacakları yolunda ümit verdi. Arkadaşları, yaklaşan Hâricîlerin korkusundan dehşete düşmüş bir vaziyette idiler ve ümitlerini Vâsıl'ın bulacağı çareye bağlamışlardı. Hâricîler yanlarına geldiğinde, aralarında özetle şöyle bir konuşma cereyan etti: Hâricîlerin; "Siz kimlersiniz?" sorusuna Vâsıl; "Allah kelamını dinlemek ve hudud-u İlâhiyi öğrenmek isteyen müşrikleriz." şeklinde cevap verdi. "Dehaletinizi kabul ettik" diyen Hâricîlere Vâsıl, kendilerine talimde bulunmalarını istedi. Bunun üzerine Hâricîler, kendilerinin ahkâmını onlara tebliğ ettiler. Vâsıl da "Ben ve arkadaşlarım söylediklerinizi kabul ettik" dedi. Bunun üzerine Hâricîler, Vâsıl ve arkadaşlarına kendileri ile birlikte yürümelerini, artık bundan böyle arkadaşları olduklarını söylediler. Vâsıl ise

⁶⁷ Taberi, *Tarihu'l-Ümem*, V, 82-83; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 288; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 342.

⁶⁸ Farklı rivayet şekilleri için bkz. Taberi, *Tarihu'l-Ümem*, V, 81-82; Malatî, *et-Tenbih*, s. 47-48; G. Levi Della Vida, "Hâricîler", *İ.A.*, İstanbul 1964, V, 233.

onlara; “Buna hakkınız yoktur, çünkü Allahu Teâlâ kitabında; “Eğer müşriklerden biri sana sığınacak olursa, Allah’ın sözünü dinleyinceye kadar onu koru. Sonra da onu güvenilir bir yere gönder.⁶⁹” buyuruyor. Siz bizi, emin olacağımız yere götürmeye mecbursunuz.” dedi. Bunun üzerine Hâricîler birbirlerine bakındılar ve buna mecbur olduklarına karar verdiler. Kalkarak Vâsıl ve arkadaşlarını gidecekleri yere kadar götürdüler⁷⁰.

Bu olayın dışında anlatılan benzeri bir diğer olay da şöyledir: Hâricîlerden bir grup, bir gün yolda giderken bir müslümanı ve bir hıristiyanı yakalamışlar, müslümanı öldürüp, zimmet-i nebeviyeyi muhafaza düşüncesi ile hıristiyana dokunmamışlardı⁷¹. Onların garip bir şekilde Müslümanlara göstermedikleri bu müsamahayı, Ehl-i Kitâb’a göstermelerinin izahını yapmak zordur. Ancak onlar, Ehl-i Kitâb’ın Müslümanlar gibi Allah’ın gerçek vahyine mazhar olamadıklarından, onları himaye etmenin ve korumanın gerektiğine inanmışlardır. Bununla birlikte, farklı nedenlerle daha sonraki devirlerde Ehl-i Kitâb’a daha az müsamahalı davranılmıştır⁷².

Hâricîler, “el-emru bi’l-ma’rûf ve’n-nehyu ani’l-münker” prensibini uygulamakta son derece tezat içine düşmüşlerdi. Onların ne denli tezat içinde bulduklarını şu olaylar göstermektedir: Abdullah b. Habbab’ı ve masum kadınları şehit ettikleri hurma ağaçları altında bir Harici, ağaçtan düşen bir hurmayı ağzına almıştı. O, “bedelini vermediğin bu hurmayı nasıl yersin?” diye arkadaşları tarafından öldürülmüştü⁷³. Yine bu sırada zimmilerden birinin domuzu orada dolaşmaktaydı. Hâricîlerden biri kılıncıyla bu hayvanı öldürdü. Hâricî arkadaşları onu; “Yer yüzünde fesat icra ediyorsun” diye öldürmeye kalkıştı. O ise, domuz sahibini buldu, onu razı etti ve böylece ölümden kurtuldu⁷⁴.

Onların ters davranışlarını gösteren bir örnek de şöyledir: Hâricîler, bir Hıristiyandan bir hurma ağacı istediler. Adam; “Alın sizin olsun” dedi. Onlar ise; “Vallahi bunu parasız almayız.” diye cevap verdiler. Bunun üzerine Hıristiyan adam; “Bu ne garip şey, Abdullah b. Habbab gibi bir adamı öldürüyorsunuz, fakat bizim hurma ağacımızı para vermeden almak

⁶⁹ Tevbe (9), 6.

⁷⁰ Müberred, *el-Kâmil*, III, 1078-1079; Çağatay - Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 25-26.

⁷¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî İbn Kuteybe, *Uyûnu’l-Ahbâr*, Kahire 1963, I, 196; Müberred, *el-Kâmil*, III, 1134; Çağatay - Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 26; Fığlalı, *İbâdiye’nin Doğuşu*, s. 120. Karşılaştırınız: İbn Hazm, *El-Fasl*, IV, 189.

⁷² Fığlalı, *İbâdiye’nin Doğuşu*, s. 120.

⁷³ Farklı rivayet şekilleri için bkz. Taberi, *Tarihu’l-Ümem*, V, 82; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 342; Müberred, *el-Kâmil*, III, 1135; Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, III, 141.

⁷⁴ Taberi, *Tarihu’l-Ümem*, V, 82; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 342; Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, III, 141; Çağatay - Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 25.

istemiyorsunuz?” dedi⁷⁵. Böylece Hâriciler; “iyiyi emr, kötüyü men” hükmünü yerli yersiz uyguladılar⁷⁶.

Görüldüğü gibi, onların bedevî nazarlarında kendileri gibi düşünmeyen bir Müslümanın, Hıristiyanın domuzu kadar ehemmiyeti bulunmamakta idi. Domuzu öldürünce fitne çıkacağından endişe eden bir Harici, Müslüman kanı akıtmaktan hiçbir şekilde geri durmamaktaydı⁷⁷. Şüphesiz bu da onların tamamen yapılarıyla alakalıdır. Onların kör taassubları, onları istikametli düşünmekten ve makul davranıştan uzaklaştırmakta idi. Bu itibarla, onları bu anlayışa sürükleyen etkenler üzerinde kısa da olsa durmakta yarar vardır.

Hâricîleri bu tarz davranışa sürükleyen şeyin öncelikle mantıkları oluşuna dikkat çeken Ebû Zehra, şöyle der: “Hâricîler düşmanlarının hiçbir delilini kabul etmezlerdi. Ne kadar açık-seçik ve hakka yakın olursa olsun, onların görüşleri ile ikna olmazlardı. Bilakis düşmanlarının delilleri güçlü olduğu nisbette, kendi inançlarına daha fazla sarılırlar ve kendi inançlarını destekleyen delilleri daha fazla araştırırlardı. Bunun sebebi, körü körüne düşüncelerine bağlanmaları ve mezheplerinin kalplerine yerleşmesi, bütün düşünce ve idrak yollarını tıkamasıydı. Diğer yandan Hâricîler bedeviliklerini yansıtan bir şekilde, münakaşalarda çok sert ve katı idiler. Bunların tek yönlü düşüncelerine ve başka yönleri dikkate almamalarına sebep de bu idi. Hâricîlerin mezheplerini aşırı derecede savunmaları, bunların bazen hadisler uydurarak Rasulullah’a nisbet etmelerine neden olmuştu.”⁷⁸

Ebû Zehra, Hâricîlerin davranışları ile ilgili şaşkınlığını şöyle ifade eder: “Acaba Hâricîlerde bulunan, birbirine zıt bu sıfatların varlığının sebebi ne idi? Bir tarafta takva ve ihlas, diğer yanda sapıklık, çılgınlık, aşırılık, katılık, inançlarına davet etmede taşkınlık, insanları baskı ve zorla sapık görüşlerini kabullenmeye icbar etmek, İslam dininin hoşgörülüğü ile, ihlas ve takvanın kalblere doldurduğu şefkat ve merhametle bağdaşmayan davranışlar.”⁷⁹

İzmirli de Hâricîlerin maksatlarının Kur’ân’a karşı gelmek olmadığını, onların kaba ve sert davranışlarının Kur’ân’ı yanlış anlamalarından kaynaklandığını, onların “fıkıh bilmez bedeviler” olduklarını; dolayısıyla en

⁷⁵ Taberi, *Târîhu'l-Ümem*, V, 81-82; Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, I, 68.

⁷⁶ Mehmet Said Hatipoğlu, “Hilafetin Kureyşiliği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt XXIII, Ankara 1978, s. 163.

⁷⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 281.

⁷⁸ Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, I, 78.

⁷⁹ Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, I, 68. Ayrıca bkz. M. Zeki İçsan, *Emr bi'l-Ma'ruf ve Nehy Ani'l-Münker*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991, s. 80-89.

küçük bir hatada bir birlerini tekfir ettiklerini ifade eder⁸⁰. Câbir'ye göre, bunların dünyası düşünsel derinliği olmayan sade bir dünyadır⁸¹. Araştırmacıların ekserisinin üzerinde birleştikleri asıl nokta Hâricîlerin basit bedevi mantığı ile hareket ettikleridir. Ayrıca onların arasında Kur'ân hükümlerini bilen ve anlayan kültürlü insanlar olmadığı için, bu yüzeysel anlayışın Kur'ân'a bakışlarına da egemen olduğu kimsenin gözünden kaçmaz. Bu basit çöl hayat tarzının yüzeysellik karakterini dindarlıklarına da yansıtan bu insanlar, dinin inceliklerini anlamakta güçlük çekiyorlardı⁸².

Fazlur Rahman ise, Hâricîlerle alakalı şöyle der: “İşte, neredeyse bir iman esası statüsüne yükselerek siyasî alanda uygulanma imkanı bulan bu hoşgörüsüzlük, fanatiklik, kendinden olmayanlara kapıları kapatma ve amansızca zora başvurarak politik değişmeyi etkileme, en eski İslam fırkası olan Havâric'in belirgin özelliklerini oluşturmuştur.”⁸³

Kendi görüşlerine aşırı şekilde bağlı olan Hâricîlerin durumu, tam anlamıyla bedevilerin kendi kabile yapılarına sıkı sıkıya bağlı oluşlarını yansıtmaktaydı. Çünkü onlar, görüşlerinin doğru olup olmadığını hiçbir şekilde sorgulamamakta idiler⁸⁴. Hâricîlerin çoğu Kur'ân okurdu. Fakat yukarıda ifade edildiği gibi, fıkıh bilmez cahil bir zümre idiler⁸⁵. Çünkü, hem bedevilik geleneği sebebiyle, hem de cahil ve fanatik oldukları için ahlakla hukuk arasındaki farkı kavrayacak durumda değillerdi. O yüzden “el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker” diyerek şiddete baş vurdular, terörist oldular⁸⁶.

Hâricîlerin içerisinde İslamiyet'e samimiyetle hizmet etmek düşüncesinde olanlar vardı. Ancak ne var ki, bu konuda yanlış yoldan yürüdüler⁸⁷. Bilgisizlikleri onları sürekli yanlış inanç ve davranışlara sürükledi. Sonrasında bir çok fırkalara ayrıldılar. Onların ayrılışlarına örnek olması açısından Bağdâdî'den kısa bir iktibasta bulunalım:

⁸⁰ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, s. 74. Tekfir görüşleri için ayrıca bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 54-55; Malatî, *et-Tenbih*, s. 49.

⁸¹ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, İstanbul 2000, s. 95.

⁸² Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskiöğlü, Ankara 1962, s. 127; Harun Yıldız, *Din Siyaset ve İdeoloji, Haricilik Düşüncesinin Doğuşu*, Sidre Yayınları, İstanbul 1999, s. 33, 89.

⁸³ Fazlur Rahman, *İslâm*, s. 234.

⁸⁴ Yıldız, *Din Siyaset ve İdeoloji*, s. 100.

⁸⁵ C. Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara 1964, s. 4. Ayrıca bkz. A. S. Tritton, *İslâm Kelamı*, çev. Mehmet Dağ, Ankara 1983, s. 42 vd.; Abdülbâkîy Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, İstanbul 1997, s. 186.

⁸⁶ Taha Akyol, *Hariciler ve Hizbullah İslam Toplularında Terörün Kökleri*, İstanbul 2000, s. 174; Şaban Kuzgun, “Hizbullah'ın Backgrondu”, *Tarih ve Düşünce*, sayı 6, yıl 2000, s. 23.

⁸⁷ Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, I, 68 vd..

“Yine o (Necdet b. Âmir el-Hanefî) demiştir ki: “Kim küçük bir günah işler veya küçük bir yalan söyler ve bunlarda da ısrar ederse, o kimse müşriktir. Fakat üzerinde ısrar etmeksizin, zina eden, hırsızlık yapan ve içki içen biri, inanışında kendisine uyanlardan olmak şartıyla, Müslümandır.” O, bu bidatleri ortaya koyup kendisine uyanları bilgisizliklerinden dolayı mazur görünce, ona uyanların pek çoğu, bu bidatleri için onu tövbe etmeye çağırdılar ve ona; “Mescide git ve bidatlerinden tövbe et!” dediler. O da söyleneni yaptı. Bunun üzerine onlardan bir topluluk, onun tövbeye davet edilışinden pişmanlık duydu ve ondan özür dileyenlere katılarak, ona; “Sen imamsın ve senin icthadda bulunma hakkın vardır. Artık senden tövbe etmeni istemeyeceğiz. Onun için, ettiğın tövbeden tövbe et ve seni tövbeye davet edenleri, bu defa sen tövbe etmeye çağır; aksi halde seni terk ederiz” dedi. O da bu şekilde hareket etti. Bunun üzerine adamları, onun hakkında çeşitli görüşlere ayrıldılar.⁸⁸”

Bu olaydan da anlaşılacağı üzere, Hâriciler verdikleri dini hükümlerde genellikle aceleci idiler. Bu nedenle Kur’ân ve Sünnet’e bütüncü yaklaşımdan çok parçacı yaklaşıyorlardı ve bu durum ise, verdikleri kararlarda yanılmalarına, çelişki içinde bulunmalarına ve çok çabuk ihtilaf edip bölünmelerine yol açıyordu. Onların bu özelliklerini çok iyi bilen Emeviler, onlarla olan mücadelelerinde bu yönlerinden yararlanmayı bilmişlerdir.⁸⁹

Onları sert davranmaya sevkeden diğer sâiklerin yanında kabile çekişmesi ve ırkçılığının rolünü de unutmamak gerekir⁹⁰. Zira Hâriciler Rebia kabilesine mensuptular. İktidar ise, Mudar kabilesinin elinde idi. İslam, câhiliye döneminde son derece ileri safhada olan kabile çekişmelerini her ne kadar hafifletti ise de, tamamen silemedi. Zira insanların yaratılışlarında bu duygular az veya çok daima mevcuttu⁹¹. Şüphesiz bu duygular, uygun bir ortam bulduğunda kendiliğinden belirmektedir.

Hâricîler İslam’ın emri olan “el-emru bi’l-ma’rûf ve’n-nehyu ani’l-münkeri” uygulamakta İslam’a o kadar ters düşmüşlerdi ki, yukarıda sözü edildiği gibi, İslam’a davet adı altında bu gayretlerini Müslümanlarla savaşmaya tahsis etmişlerdi. Çünkü onlara göre, yegane Müslüman kütle kendileri idi⁹² ve onların dışındaki Müslümanlar kafir idi⁹³. Bu itibarla hakkı

⁸⁸ Bağdâdî, *el-Fark*, s. 64.

⁸⁹ Bkz. Müberred, *el-Kâmil*, III, 1322-1323.

⁹⁰ Ebû Zehra, *Târîhu’l-Mezâhibi’l-İslâmiyye*, I, 70; Ahmet Vehbi Ecer, *Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, Ankara 2000, s. 11.

⁹¹ Ebû Zehra, *Târîhu’l-Mezâhibi’l-İslâmiyye*, I, 69-70.

⁹² Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1963, s. 150, n. 2; Ebû Zehra, *Târîhu’l-Mezâhibi’l-İslâmiyye*, I, 70.

⁹³ Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara 1989, s. 37.

açıklama yetkisini sadece kendilerinde görmüşlerdi⁹⁴. Gerçek imanı da kendileri temsil ettikleri için⁹⁵, diğer Müslümanların kendi imanlarına çağrılması, bu prensibe göre şarttı. Nitekim sözü edilen Abdullah b. Vehb er-Râsibî, imamete geliş konuşmasında, “her ne kadar İslam’ı kabul etmişlerse de, kendi heveslerine uyarak Allah yolundan sapanlara” karşı savaşaacağını açıkça belirtmişti⁹⁶. Onların söz konusu prensip adına, tüm mücadeleleri kendilerinin dışındaki tüm Müslümanlardır. Kaldı ki onlara göre, amel imandan bir cüz olduğu için, büyük günah işleyenler dinden çıkmışlardır⁹⁷. Hz. Osman’ı ve Hz. Ali’yi de bu gerekçe ile mürted olarak görmüşlerdi. Hz. Ali’yi tevbe ederek tekrar dine girmesini teklif etmişler, ancak Ali onların bu fikirlerini yanlış gördüğü için tekliflerini de reddetmişti⁹⁸.

Hz. Ali, Hâricilerle Nehravan savaşı öncesi hem kendisi hem de Ebû Eyyûb el-Ensârî vasıtasıyla konuşarak onları ikna etmeye çalıştı ise de bir faydası olmadı⁹⁹. Zira, Hâriciler kelime ve lafızların zahirine önem veriyor ve sınımsız yapıyorlardı. Bundan dolayıdır ki, Hz. Ali’nin onlarla münakaşasında âyetlerin üzerinde durmadığı görülmekte idi. Çünkü o, karşısındakilerin nasların ancak zahirleriyle meşgul olduklarını biliyordu. Bunun için o, onlarla olan konuşmalarında Hz. Peygamber’in davranışlarından örnekler vermeğe çalıştı¹⁰⁰. Hz. Ali’nin Hâricilere yaptığı şu konuşma, konumuzla ilgili güzel bir örnektir:

“Hele benim hata ettiğimi ve saptığımı iddia ediyorsunuz. Peki neden bütün ümmet-i Muhammed’i de sapıklıkla itham ediyor, benim hatam yüzünden onları hesaba çekiyor ve onları, benim günahlarım sebebiyle kafir sayıyorsunuz? Kılıçlarınız devamlı havada, onları suçluya da indiriyorsunuz, suçsuz da. Suçsuzu, suçlu ile karıştırıyorsunuz. Halbuki siz, Rasulullah (s.a.v.)’in evli olduğu halde zina eden kişiyi recmettirdikten sonra, cenaze namazını da kıldırıldığını, daha sonra da mirasçılarını ona varis yaptığını; haksız yere birini öldürene kısas uyguladıktan sonra onun terekesini mirasçılara dağıttığını, hırsızın elini kesip, evli olmadığı halde zina edene dayak attırıp daha

⁹⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 336.

⁹⁵ Hariciler gerçek imanın kendileri ile parladığını ifade ederler. Bkz. Taberi, *Tarihu’l-Ümem*, V, 82-83.

⁹⁶ Dineveri, *Ahbar*, s. 203; Fığlalı, *İbadiye’nin Doğuşu*, s. 119.

⁹⁷ Haricî fırkaların genel görüşü bu olmakla birlikte, bu hususta kolların arasında görüş ayrılıkları da bulunmaktadır. Bkz. Şehristânî, *el-Milel*, I, 115-116; Bağdadi, *el-Fark*, s. 54 vd..

⁹⁸ Taberi, *Tarihu’l-Ümem*, V, 84.

⁹⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 324 vd.; Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, III, 133 vd.; Dineverî, *el-Ahbâru’t-Tivâl*, s. 207-211; İbn Haldun, *Tarihu İbn Haldun*, II, 180.

¹⁰⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 285; Müberred, *el-Kâmil*, III, 1100; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 55-59.

sonra ganimet malından hisse verdiğini ve bunların Müslüman kadınlarla evlendiğini çok iyi bilmektesiniz.¹⁰¹»

Hâricîler, kendilerini gerçek Müslüman, diğer Müslümanları ise kafir, zalim ve fasık olarak görmekte idiler. Yaptıkları toplantılarda sürekli bunu dile getiriyorlar ve cihad konusunu sıklıkla işliyorlardı. Özellikle, Allah'ın verdiği güç ve takat nisbetinde kendi dışındakilerin yüzlerine ve alınlarına kılıçlarıyla vurmalarını istiyorlardı¹⁰². Bu durum onların hayat felsefesi olmuştu. Onlardan Sıffîn'de ilk kılıç çeken şahıs, Urve b. Üdeyye'dir. Urve, Ziyad zamanında öldürülmüş ve hizmetçisine efendisinin özelliklerini anlatması istenilmişti. O da, onun önüne hiçbir zaman gündüzleri yemek koymadığını ve geceleri de yatak sermediğini söylemişti¹⁰³. Görülüyor ki, Hâriciler şahsi yaşayışlarında son derece ibadetlere düşkünlüler. Ancak onlarda başkalarıyla olan ilişkilerinde ve dini anlatmada denge bulunmamaktaydı. Aynı durumu zamanımızda da gözlemek mümkündür.

Muâviye'yi itaate zorlamak için sefer hazırlığı içinde bulunan Hz. Ali, bir Hârici olan Abdurrahmân b. Mülcem el-Murâdî tarafından şehit edildi (15 Ramazan 40 / Ocak 661)¹⁰⁴. Böylece fikir ve düşünce planında karşı koyamadıkları Hz. Ali'yi de öldürdüler. Onlar bu sert ve kaba hareketleri ile İslam'a hizmet edip, Allah'ın rızasını kazandıklarını sanıyorlardı¹⁰⁵. Halbuki bir fitne çıkarmak binlerce katilden daha tehlikeli idi. Bunlar ise, hem fitne çıkarıyorlar ve hem de katlediyorlardı. İşin garibi, bu hareketlerine de dinî bir renk veriyorlardı. Öyle ki İbn Mülcem, Hz. Ali'ye kılıcını vururken “Ey Ali, hüküm Allah'a aittir ne sana ne de arkadaşlarına” demektedir¹⁰⁶.

¹⁰¹ Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, I, 73. Kılıçların sorgusuz sualsiz insanların başlarına vurulduğu ile ilgili ayrıca bkz. Taberi, *Tarihu'l-Ümem*, V, 85; Bağdâdî, *el-Fark*, 1991, s. 59.

¹⁰² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 286.

¹⁰³ Müberred, *el-Kâmil*, III, 1098.

¹⁰⁴ Hâricîler, kendi inanç ve prensiplerini yerleştirebilmek için, Hz. Ali, Muâviye ve Amr b. As'ın katlinin gerekli olduğuna karar verirler. Muâviye ve Amr b. As suikasttan kurtulurken, Hz. Ali kurtulamaz. Bkz. Taberi, *Tarihu'l-Ümem*, V, 143 vd.; Müberred, *el-Kâmil*, III, 115-1120; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tival*, s. 213-214; Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut 1960, II, 214; Mesûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, II, 423; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut 1385/1965, III, 387; İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Meârif*, Beyrut 1390/1970, s. 91; Julius Welhausen, *el-Havâric ve's-Şîa*, Arapçaya çev. Abdurrahman Bedevî, Kahire 1958, s. 25; M. Şerafeddin, *İslam'da İlk Fikrî Hareketler ve Dinî Mezhepler*, Darulfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, sene 4, sayı 14, İstanbul 1319, s. 3.

¹⁰⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 287.

¹⁰⁶ Taberi, *Tarihu'l-Ümem*, V, 146.

Kemal Işık'ın Mu'tezile'nin "el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker" prensibini ele alırken söylediklerini aynen Hâriciler için de düşünmek mümkündür. Işık şöyle der: "Mu'tezile, el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker prensibini kabul etmekle, cemiyet içinde sıkı bir kontrol taraftarı olmuştur. Kendi prensiplerine karşı gelenlere ağır hücumlarda bulunmuştur. İyiliği emrediyorum diye kendi te'vil ve görüşlerini başkalarına zorla kabul ettirmek yolunu tutmuştur..."¹⁰⁷

Harici fırkalarının içinde diğerlerine nazaran daha ılımlı olan ve kuvvetle muhtemel sırf bu yumaşaklıklarının yüzünden günümüze ulaşabilen tek Hârici fırkası olan İbâdiye, Hârici olmayan Müslümanlara karşı daha müsamahalıdır. İbâdiler'de en önemli unsur adalet anlayışıdır. Onların adalet anlayışları, iyiliği emretmek ve kötülükten yasaklamak (el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker) şeklinde ifade edilmiştir. Bu prensip, başta imam olmak üzere, her müslümanın vazgeçilmez bir görevidir¹⁰⁸.

Ancak bu prensip adına yukarıda sözü edildiği gibi, İslam'ın ruhuna ters olarak Müslümanlar arsında terör havası estirmekte idiler. Zira, İslam, bunların kalplerini fethetti ama, düşünceleri yüzeyseldi, ufukları dar idi ve ilimden uzak idiler. Böylece bu insanlardan mümin fakat düşünce sahaları dar olduğu için mutassıp, çölde yaşadığı için taşkın ve atılğan, daha önce bol nimetler bulamadıkları için zahid bir cemaat ortaya çıktı¹⁰⁹. Câhız, Hâricilerin bu yönlerine işaretler; onları mutaassıp ve savaşı dinden sayanlar şeklinde tarif etmişti¹¹⁰.

Arap bedevi kabileleri, yoksul bir hayat yaşıyor ve hayatlarını çapulculuk, avcılık ve ticaret kervanlarını yağmalamakla idame ediyorlardı¹¹¹. Hâricilerin çölde yaşadıkları bu hayat tarzı onları, sertliğe, şiddete ve kabalığa sürüklemişti. Çünkü nefisler, alıstıkları şeyin birer suretidir. Şayet bunlar müreffeh bir hayat içerisinde yaşasalar, nimetlere boğulsalar, elbetteki onların sertliği hafifleyecek, katılıkları yumuşayacak ve şiddetleri hafifleyecekti¹¹². Demek oluyor ki, Hâricilerin "iyiliği emretme, kötülükten yasaklama" ilkesini adına sert tavırlarının altında yatan bir diğer önemli neden de ekonomiktir. Zira onların gelir seviyeleri son derece düşük idi. Bu durum sosyolojik ve psikolojik

¹⁰⁷ Kemal Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara 1967, s. 72-73.

¹⁰⁸ Fığlalı, *İbadiye'nin Doğuşu*, s. 119 (Ebû Saîd Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, British Museum L. Or. Nu. 2606'dan naklen).

¹⁰⁹ Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, I, 69.

¹¹⁰ Câhız, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1988, s. 69.

¹¹¹ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 37-38.

¹¹² Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, I, 69.

bir realitedir ve aynı şeyler günümüz Müslüman grupları için de geçerliliğini sürdürmektedir.

İleri dönemlerde Hanbelilerin bir kısım davranışları, şiddet ve müsamahasızlıkta Hâricîlere benzemekte idi. Onlar da söz konusu prensip adına, makul olmayan davranışlar sergilemişlerdi. İbnü'l-Esîr, Hanbelilerin 323/934 yılında evlere ve halka hücum ettiklerini, şarkıcıları dövüp, çalgı aletlerini kırdıklarını, buldukları içkileri döktüklerini, erkeklerin kadın ve çocuklarla sokakta gitmesini engellediklerini, masum kadınların aleyhine şahitlik ettiklerini, önlerine geleni dövdüklerini kaydetmektedir¹¹³. Benzeri bir kısım davranışlar, günümüzde Taliban hareketi içinde de görülmektedir. Özellikle kadınlarla ilgili uygulamalardan başlamak üzere, bir dizi yasaklamalar ve bunların uygulanışında gösterilen sert tavırlar ve uygulamalar tam anlamıyla Hâricîleri hatırlatmaktadır¹¹⁴.

Hâricîlerin bir kısım düşünce yapıları ve uygulama biçimleri, Taliban hareketi içinde olduğu gibi, günümüzde hayatiyetini devam ettiren bazı marjinal gruplar içinde de devam etmektedir. Konuyla ilgili Sönmez Kutlu şunları söyler:

“Hariciliğin bu sert ve radikal ruhu, açıkça olmasa da, bedevi hayatın zor şartları altında yaşamış olmaları, “davranışlarındaki sertlik, imanlarındaki taassub ve kendi inanışlarında olmayanları küfürle suçlamak” bakımlarından, yakın zamanlarda ortaya çıkan Vehhabilikte; Mısır’da Tekfir ve Hicret cemaatinde, Cihad Örgütü’nde, Türkiye’de Hizbullah, İbda-C ve diğer bazı marjinal gruplarda yeniden tezahür etmeye başlamıştır. Bu hareketlerin doktrinleri ve kullandıkları kavramlarıyla Haricî idealizmi arasında yakın benzerlikler söz konusudur. Bu etkisiyle olsa gerek, Vahhabi hareketini, geçmişte ve günümüzde Yeni-Haricilik olarak isimlendirenler olmuştur.”¹¹⁵

Başlangıçtan beri düşüncelerini tarafsız şekilde ortaya koyan alimlere göre, aşırı gurupları bir yana Hâricîler dalalette kalmış, fakat küfre girmemiş bir topluluktur. Nitekim Hz. Ali, mensuplarına kendisinden sonra Hâricîlerle savaşamalarını, zira hakkı arayıp bulmak isterken ona ulaşamayanların batılı

¹¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut 1966, VII, 107. Ayrıca bkz. Muhammed Ebû Zehra, *İbn Hanbel Hayatuhû ve Asruhû –Arâuhû ve Fıkhuuhû*, Mısır 1947, s. 397.

¹¹⁴ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Ali Büyükkara, “Bir İnanç ve İmaj Sorunu Olarak İslam’ın ‘Taliban’cası”, *Günümüz İnanç Problemleri İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı Sempozyumu*, Erzurum 7-9 Eylül 2001, s. 277-287.

¹¹⁵ Kutlu, “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu”, s. 21. Vehhabilikle ilgili ayrıca bkz. Ahmet Vehbi Ecer, *Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, Ankara 2000 ; Sayın Dalkıran, “Tarih-i Cevdet’te İslam Mezhepleri I”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, yıl 9, sayı 20, Erzurum 2002, ss. 219-252.

arayıp buna ulaşanlar gibi olmadığını söylemiştir¹¹⁶. Ayrıca Hz. Ali'ye Hâricilerin müşrik mi, münafık mı olduğu sorulmuş, o onların ne müşrik ne de münafık olmadıklarını söylediğinde; “Ey Emîru'l-Mü'minîn, peki onlar nedir?” denildiğinde Hz. Ali, “Bize isyan eden kardeşlerimizdir. Onlar bize isyan ettiklerinden dolayı onlarla savaşıyoruz.” demiştir¹¹⁷. Mâturidî ise, onların günahları aşırı derecede abartmaları dolayısıyla büyük günah işledikleri görüşündedir¹¹⁸.

İslam toplumunun büyük çoğunluğu Hz. Osman devrinde çıkan karışıklıklardan itibaren siyaset alanında orta bir yol izlemiştir. Bu çoğunluğun önderleri, Hâricilerin tersine, “iyiliği emretme, kötülükten yasaklama” ilkesini hukuk alanında değil, ahlak alanında uygulamanın gereği üzerinde duruyor, bunun da iç savaşla değil, eğitimle mümkün olacağını belirtiyorlardı¹¹⁹.

Hâricîler bu sert ve haşin tavırlarıyla “el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker” prensibini tatbik adına pek çok masum müslümanın kanını akıttılar, İslam'a girişi zorlaştırdılar, çıkışı ise kolaylaştırdılar. Bu yüzden mutedil İbâdiye kolu hariç diğerleri tarihin derinliklerinde kaybolup gittiler.

IV. Sonuç

Hâricîlerin “el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker” prensibini uygulamaları tamamen sert ve kaba kuvvete dayalı, İslam'ın öngördüğü yumuşaklıktan tamamen uzak bir durumdadır. Hâricîler bu prensip adına pek çok yanlışlar yapmışlar, masum Müslümanların kanlarını akıtmışlar ve Hz. Ali gibi çok seçkin bir şahsın suikastla hayatına son vermişlerdir. Kur'ân'a samimi inanan, ancak Kur'ân ile ilgili bilgileri, özellikle fikhî bilgileri son derece kıt olan ve bütüncül yaklaşımdan çok parçacı yaklaşımla çok acele hüküm veren, kendileri dışındaki Müslümanları kafir ve müşrik kabul eden bu insanların en çok kullandıkları slogan ise “lâ hükme illâ lillâl / hakimiyet ancak Allah'ındır” şeklindedir. Aralarında çok ihtilaf eden ve hızla farklı kollara ayrılan Hâricîlerin, birleştikleri hususlardan biri söz konusu ettiğimiz prensibin uygulanışındaki sertliktir. Her ne kadar bu sertliğin kendi aralarında şiddeti farklı ise de, sonuçta diğer İslam fırkalarına nazaran çok daha şiddetlidirler. Günümüzde bu fırkanın en mutedil kolu olan İbâdiye dışındakiler sert yapıları ve olumsuz tavırları nedeniyle tarihte kalmakla birlikte, farklı oluşumlar halinde

¹¹⁶ Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Beyrut ts., Dâru'l-Kitâb el-Arabî, s. 263; Fıglalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 174. Ayrıca bkz. Ebû Hanife, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, s. 49-50.

¹¹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 290.

¹¹⁸ Mâturidî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 328.

¹¹⁹ Fazlur Rahman, *İslâm*, s. 236.

bu davranış örnekleri sunulmaya devam edilmektedir. Ancak bu davranışları İslam'ın ruhu ile birleştirmek ise hiç mümkün değildir.

Abstract: Principle “el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker / to command goodness to avoid from badness” has big importance in Islam. This is a mission and command that every Muslim has to do it. But, in order to do this command to the present from first period there is a state that Muslims generally agree on it. That is, government does action for intervention scholars warn by their tongues and the other Muslims do not like by their heart. At this subject, if every body does action for intervention saying that I make it to command good and to avoid from badness, it causes an instigation. But, since Haricies accept only themselves as Muslim and accept the other Muslims as polytheist and unbeliever, they used force to think like they and to action in intervention, and they killed them who do not accept Haricies. Consequently, they appeared in the name of Islam but they showed a structure which is not fit to spirit of Islam. Although Islam is not related to terrorism, they cause terrorism weather in Islam Countries. At the present, time to time, similar formations are seen.

Key Words: Havâric, Haricies, Ezârîka, Ibâdiye, Ezrakiyye, Necdiyye, Sufriyye, Selefiyye, Mu'tezile, Ali, Muâviye, Siffin, Terrorism

Kaynakça

- Abdulcabbâr, Ebû'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed Kâdî Abdulcabbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-Hamse*, tlk. Ahmed Ebu Haşim, Kahire: Mektebetu Vehbe, 1988.
- Ahmed Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya*, II, İstanbul 1331.
- Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Dâru'l-Kitâb el-Arabî, Beyrut ts..
- Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm (İslâm'ın Doğuşu)*, trc. Ahmet Serdaroglu, Ankara 1976.
- Akyol, Taha, *Hariciler ve Hizbullah İslam Toplumlarında Terörün Kökleri*, İstanbul 2000.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdulkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Faklar (el-Fark Beyne'l-Firak)*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara, T.D.V. Yay., 1991.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, III, Beyrut 1417/1996.
- Brockelmann, C., *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara 1964.
- Büyükkara, Mehmet Ali, “Bir İnanç ve İmaj Sorunu Olarak İslam'ın ‘Taliban’cası”, *Günümüz İnanç Problemleri İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı Sempozyumu*, Erzurum 7-9 Eylül 2001, s. 277-287.
- Câbirî, Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, İstanbul 2000.
- Câhız, *Hilafet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1988.
- Cihan, Sadık, *Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*, Samsun 1997.

- Cürcânî, Ebû'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali Cürcânî, *et-Ta'rifât*, Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983.
- Çağatay, Neşet - İbrahim Agah Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1976.
- Çağrııcı, Mustafa, "Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker", *DİA*, İstanbul 1995, X1, 138.
- Çıkar, M. Şirin, *Mu'tezile İnanç Sisteminde el-Emru bil-Maruf ven-Nehyu Ani-L Münker Prensibi*, Danışman: Nadim Macit, Yüksekisans Tezi, Van.
- Dalkıran, Sayın, "Tarih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri I", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, yıl 9, sayı 20, Erzurum 2002, ss. 219-252.
- Demircan, Adnan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul 1996.
- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıval*, nşr. Abdulmunim, Kahire 1960.
- Ebû Dâvud, Süleyman İbnu'l-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenu Ebî Dâvud*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, I-IV, Beyrut, ts..
- Ebû Hanife, Numan b. Sâbit Ebû Hanife, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, (İmam Âzam'ın Beş Eseri İçinde), trc. Mustafa Öz, İstanbul, Marmara Ün. İlahiyat Fak. Vakfı Yay. 1981.
- Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanife*, çev. Osman Keskioglu, Ankara 1962.
- Ebû Zehra, Muhammed, *İbn Hanbel Hayatuhû ve Asruhû -Arâuhû ve Fıkhuhû*, Mısır 1947.
- Ebû Zehra, Muhammed, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, I, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire ts..
- Ecer, Ahmet Vehbi, *Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, Ankara 2000.
- Eşarî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eşarî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, Tah. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, I, Beyrut 1416/1995.
- Fazlur Rahman, *İslâm*, İstanbul 1993.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hâriciler", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 169.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *AÜİFD*, Ankara 1978, C. XXII, s. 246-275.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, İstanbul 1983.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *Din ve Lâiklik Üstüne Düşünceler*, Muğla 2001.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Doktora Tezi, Ankara 1983.
- Gazâlî, Ebu Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, I, Kahire: Müessesetü'l-Halebi, 1967.
- Gölpınarlı, Abdülbâkıy, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şîlik*, İstanbul 1997.
- Hatipoğlu, Mehmet Said, "Hilafetin Kureyşiliği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt XXIII, Ankara 1978, s. 163.
- Hizmetli, Sabri, "İbâdilikte Azzâbe", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XXIX, yıl 1987, s. 285.

- İsfahânî, Ebû'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *Mu'cemu Müfredâtı Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Nedim Mar'aşlı, Beyrut: Dârü'l-Fikr ts..
- Işık, Kemal, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara 1967.
- İbn Haldun, *Tarihi İbn Haldun*, II, Beyrut 1391/1971.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm et-Tâhir, *el-Fasl Fi'l-Milel Ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, I-V, Beyrut 1395/1975.
- İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetü'l-Meârif, V, Beyrut 1966.
- İbn Kuteybe Ed-Dineverî, *el-Meârif*, Beyrut 1390/1970.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, Kahire 1963.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dineverî, *El-İmâme ve's-Siyâse*, tah. Mustafa el-Halebî, I, Kahire 1969.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrerem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, ed-Dâru'l-Mısriyye ts..
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, III, Beyrut Ts..
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *El-İstikâme*, thk. Muhammed Reşad Salim, II, Müessesetu Kurtuba, Baskı yer ve yılı yok.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târih*, III, Beyrut 1385/1965.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasa b. Ali b. Muhammed b. Abdilkerim el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Gâbe fî-Ma'rifeti's-Sahâbe*, III, Mısır 1280.
- İlhan, Avni – Vehbi Ecer – Mustafa Öz, *İslam Mezhepleri Tarihi*, İzmir 1977.
- İrfan Abdülhamid, *İslam'da İ'tikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, trc. M. Saim Yeprem, İstanbul 1994.
- İşcan, M. Zeki, *Emr Bi'l-Ma'ruf ve Nehy Ani'l-Münker*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991.
- İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, İstanbul 1339-1341.
- Kalhâtî, Ebû Saîd Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, British Museum L. Or. Nu. 2606.
- Koçyiğit, Talat, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara 1989.
- Kutlu, Sönmez, “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu”, *İslâmiyât*, Cilt 4, Sayı 4, Ankara 2001, s. 20.
- Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, Ankara 1968.
- Kuzgun, Şaban, “Hizbullah'ın Backgrondu”, *Tarih ve Düşünce*, sayı 6, yıl 2000, s. 23.
- M.Şerafeddin, *İslam'da İlk Fikrî Hareketler ve Dinî Mezhepler*, Darulfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, sene 4, sayı 14, İstanbul 1319.
- Makdisî, Mutahhar B. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, V, Paris 1899/1916.

- Malatî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdîrrahman el-Malatî eş-Şâfiî , *Et-Tenbih Ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*, nşr. Muhammed Zahid B. El-Hasan El-Kevserî, Beyrut 1388/1968.
- Mâturidî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturidî, *Kitâbu't-Tevhid*, Nşr. Fethullah Huleyf, İstanbul 1979.
- Mesûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mesûdî, *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, III, Mısır 1384/1964.
- Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-Lugati Ve'l-Edeb Ve'n-Nahvi ve't-Tasrîf*, tah. Muhammed Ahmed ed-Dâlî, Iıı, Beyrut 1406/1986.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin B. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh*, I-III, Kahire, 1374/1954.
- Nevin Abdülhâlık Mustafa, *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 2001.
- Rabbihi, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endülüsî İbn Abd Rabbihi (328/939), *El-Ikdu'l-Ferîd*, II, Kahire 1948.
- Râzî, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VIII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990/1411.
- Râzî, Fahrüddin Er-Râzî, *İ'tikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1402/1982.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim eş- Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, Beyrut 1992.
- Taberî, Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *Câmiü'l-Beyân Fi Tefsiri'l-Kur'ân*, VIII, Bulak: Matbaatü'l-Kübra, 1328.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, V, Beyrut ts..
- Taftazânî, Mesud b. Ömer b. Abdillâh Sadedin et-Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsüd*, Tah. Abdurrahman Umeyra, V, Beyrut 1409/1989.
- Triton, A. S., *İslâm Kelamı*, çev. Mehmet Dağ, Ankara 1983.
- Vida, G. Levi Dellah Vida, "Hâricîler", *İ.A.*, İstanbul 1964, V, 233.
- Watt, W. Montgomeri, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1981.
- Welhausen, Julius, *el-Havâric ve's-Şîa*, Arapçaya çev. Abdurrahman Bedevî, Kahire 1958.
- Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1963, S. 150, n. 2.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Iı, Beyrut 1960.
- Yıldız, Harun, *Din Siyaset ve İdeoloji, Haricilik Düşüncesinin Doğuşu*, Sidre Yayınları, İstanbul 1999.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşaf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucuhi't-Te'vil*, I, Beyrut: Darü'l-Ma'rife, ts..